

УДК: 355.405.7

**ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВОЇ ЦЕНзуРИ
ПРИ УСТАНОВАХ ОДЕСЬКОГО
ПОШТОВО-ТЕЛЕГРАФНОГО ОКРУГУ
в 1914—1917 рр.**

Аналізується діяльність військової цензури при установах зв'язку Одеського поштово-телеграфного округу, висвітлюються особливості функціонування військової цензури, її вплив на діяльність поштової служби.

Анализируется деятельность военной цензуры в учреждениях связи Одесского почтово-телеграфного округа. Освещаются особенности функционирования военной цензуры, влияние ее на деятельность почтовой службы.

The article observes the activity of military censor in the connection offices of the post and telegraph district of Odessa. It lightens the peculiarities of functioning of the military censor, its influence on the activity of a post-service.

Ключові слова: військова цензура, кореспонденція, війна.

Початок Першої світової війни позначився активізацією в Російській імперії розвідувальної, диверсійної активності агентів, шпигунів, які, по суті, діяли в руслі інформаційної війни [22, с. 11]. Крім того, представники низки громадських, політичних організацій Росії та інших країн почали розповсюдження пропагандистських прокламацій різноманітного, переважно «небажаного» для уряду змісту, і тим самим негативно впливали на настрої суспільства, армії у складний для країни час. Цими обставинами зумовлювалася потреба створення спеціального органу, який поряд з жандармерією та поліцією запобігав би шпигунству будь-якої форми, відстежував би настрої цивільного населення, армії та не допускав би поширення «шкідливої» інформації в державі. Таким органом стала військова цензура, на яку було покладено завдання захисту державних інтересів, у першу чергу від військового шпигунства.

Винесена у заголовок статті тема іще не стала предметом окремого дослідження у вітчизняній історіографії. Щоправда з'явилися

наукові розвідки, автори яких розглядають історико-правові аспекти діяльності військової цензури, зокрема й у контексті функціонування польової пошти [24; 25; 26]. Краще видається ситуація з вивченням діяльності військової цензури російськими вченими: вивчено процес її становлення в Російській імперії, проаналізовано її діяльність у деяких російських губерніях [1, с. 106—109; 2, с. 119—123; 3, 25 с.; 22, с. 46—47]. З огляду на це існує нагальна потреба у дослідженні цілого комплексу проблем, пов'язаних із функціонуванням військової цензури.

Виходячи з актуальності проблеми, спираючись на архівні джерела та літературу, не претендуючи на всебічне висвітлення всіх аспектів зазначеної теми, автор поставив перед собою завдання простежити особливості діяльності військових цензорів при поштово-телеграфних установах Одеського поштово-телеграфного округу (далі ОПТО), проаналізувати формування особового персоналу, проблеми функціонування, вплив цензури на діяльність поштової служби з моменту її організації в окрузі до проголошення республіки в Росії.

Впровадження військової цензури в Російській імперії було започатковане указом Миколи II від 20 липня 1914 р. (тут і далі датування за старим стилем). Прерогатива введення цензури по місцевостях надавалася Головнокомандувачу та командувачам окремих армій. Існувало два види військової цензури: повна (вводилися на територіях, зарахованих до театру бойових дій) і часткова, яку міг запровадити начальник військового округу [28, с. 459—460].

Діяльність військової цензури визначалася Тимчасовим положенням від 20 липня 1914 р. Згідно з «Положенням», особи, на яких покладалися обов'язки військових цензорів, наділялися правом розпечатувати, переглядати і за потреби конфісковувати поштові та телеграфні відправлення. Окрім того, вони зобов'язувалися контролювати друковану продукцію, що пересилалася поштою та стосувалася військових дій [15, арк. 91]. Не підлягала перегляду кореспонденція: імператорської особи та його родини, головнокомандувача та командувачів окремих армій, державних установ та осіб зі спеціальною печаткою, дипломатичних і консульських відомств іноземних держав, крім країн-ворогів [27, с. 485—487; 28, с. 460].

Кореспонденцію переглядали виключно в установах поштово-телеграфного відомства. Відкривати поштові відправлення військові цензори мали в присутності двох поштово-телеграфних чиновників. На обгортці вони ставили позначку «розпечатано військовою

цензурою» з прикладенням іменної печатки або підписом цензора. Недозволену частину листа заштемпельовували й листа надсилали за призначенням. Кореспонденцію, не пропущену військовою цензурою, конфіскували. Причому поштово-телеграфне відомство знімало з себе відповідальність за її недоставляння [28, с. 468—469]. Таким чином, військова цензура діяла на законних засадах, викликаних воєнним часом, і вона відрізнялася від нелегальної перлюстрації [6, с. 96; 23, с. 48].

Військову цензуру на території ОПТО (включав Таврійську та Херсонську губернії) ввели наказом Головнокомандувача від 28 липня 1914 р. [19, арк. 125]. Одразу сформували управлінську вертикаль. Найвищим органом по округу стала військово-цензурна комісія Одеського військового округу (далі ВЦКОВО) при Штабі командувача округу. Наступним структурним підрозділом визначили Одеську поштову контору (далі ОПК). Вона скеровувала дії цензорів і пропускала крізь себе значну частину кореспонденції [9, арк. 58]. Наступною ланкою стали пункти військової цензури при поштових та поштово-телеграфних установах ОПТО зі штатом військових цензорів. Для організації діяльності та надання практичних порад військовим цензорам у вузлових установах зв'язку передбачалися посади цензорів-об'єднувачів. Їхні повноваження поширювалися на визначені райони [14, арк. 10].

З огляду на збільшення обсягу кореспонденції мережа контор із військовими цензорами постійно розширювалася, а кількість останніх зростала. З початком діяльності, в серпні 1914 р., кількість цензурних пунктів по ОПТО становила 25, а в березні 1917 р. — 53, тобто зросла більш ніж удвічі. На 12 серпня 1914 р. по ОПТО при установах зв'язку вважалися військовими цензорами 65 осіб, з них п'ять — в Одеській телеграфній конторі, в ОПК — 19. У травні 1916 р. по ОПТО без Одеси вже нараховувалося 99 військових цензорів. Як видно, по округу (без Одеси) за неповних два роки кількість військових цензорів зросла майже у 2,5 раза. До першої половини березня 1917 р. в ОПК їх стало більше майже в 6,3 раза, що становило 119 осіб [8, арк. 915, 918; 9, арк. 66—68; 10, арк. 134; 12, арк. 169—173].

З початком діяльності військової цензури постала проблема комплектації особового складу, впорядкування організаційної структури. Кадрів цензорів за друком при установах ОПТО було недостатньо. Оскільки всю кореспонденцію розпечатували в поштово-

телеграфних установах, саме чиновники контор ОПТО становили левову частку військових цензорів. Це дещо різнилося з принципом формування особового складу військових цензорів у центрально- і східноєвропейських губерніях Російської імперії. У цих губерніях на посади військових цензорів переважно призначали осіб, які наглядали за друком, жандармів та інших, не задіяних у поштово-телеграфному відомстві [5]. Такі відмінності кадрової політики можна пояснити потребою в більшому кількісному складі цензорів для ОПТО. Це пов'язано з тим, що через Одесу проходила майже вся кореспонденція армій Південно-Західного фронту. Як наслідок, у серпні 1914 р. по Херсонській губернії у 14 установ зв'язку призначили 41 військового цензора. У той самий час по Саратовській губернії призначили по одному військовому цензору у дві контори. В Таврійській та Херсонській губерніях повну військову цензуру ввели з початком війни, у Курській губернії — лише з травня 1916 р. [1, с. 107; 3, с. 22; 5; 9, арк. 66—68].

Для заохочення військовим цензорам платили «винагороду»: від одного до трьох рублів на добу. На початку війни це було досить вагомим додатком до заробітної плати поштово-телеграфного чиновника. Для порівняння, оклад чиновника найнижчого — VI — розряду до першого листопада 1915 р. становив 25 руб. на місяць, тобто 83 коп. на добу. Проте з подальшим збільшенням заробітної плати зв'язківцям (так, з листопада добовий заробіток цього ж чиновника дорівнював 1 руб. 25 коп.) «винагорода» залишалася без змін [12, арк. 349; 16, арк. 323; 17, арк. 24]. І все-таки навіть один рубль майже подвоював заробіток службовця нижчого розряду. Уряд не просто так давав «винагороду», а постійно дбав про високі вимоги до військових цензорів. Вони відробляли по сім — вісім годин на добу з «усердием». Військові цензори, завдяки специфіці діяльності, були обізнані з особистими справами мешканців місцевості, в якій працювали, тому їх зобов'язали дотримуватися конфіденційності [12, арк. 28, 28 зв., 83]. Голова ВЦКОВО прискіпливо стежив за тим, щоб військові цензори подавали витяги з листів одразу після отримання військової кореспонденції. Від цього залежала оперативність протидії шпигунству, запобігання поширенню «шкідливої» інформації [19, арк. 104].

Одночасно кандидати на посади військових цензорів проходили відбір за професійними якостями, політичною надійністю. Одним із головних критеріїв було знання цензором іноземних мов. На самому

початку для ОПТО це становило проблему. Так, у найбільшій в окрузі конторі — ОПК, у серпні 1914 р., окрім начальника Колчева, якого відразу призначили цензором-об'єднувачем, було тільки два чиновники, які досконало володіли іноземними мовами й відповідали іншим вимогам. Це помічник начальника Піотровський, що володів німецькою, та жінка-чиновник IV розряду Гвоздінська, яка володіла кількома мовами. Згодом ситуацію поліпшували доукомплектуванням чиновниками з сусідніх установ [19, арк. 3, 7, 19, 107]. Та все-таки відчувався дефіцит чиновників-білінгвів, а тим більше — поліглотів. Тому при пунктах цензури передбачалися посади перекладачів [12, арк. 169—173].

Особливо складно було з «екзотичними» мовами. За перші чотири місяці 1914 р. діяльності військової цензури при ОПК зібрано близько тисячі простих і 35 рекомендованих листів, написаних мовами народів Кавказу і Скандинавії. Через брак спеціалістів і неможливість прочитати листи, їх переслали в Тифліс та Петроград [9, арк. 198]. Найбільше не пощастило представникам національних меншин, мови яких були малопоширеними. Кореспонденцію караїмів, калмиків та інших затримували в ОПК, де вона накопичувалася до березня 1917 р. Прості відправлення єврейською взагалі одразу знищували, оскільки євреї традиційно призначалися на роль ворога імперії [4, с. 59; 13, арк. 1408]. Тобто для осіб перерахованих національностей, якщо вони не могли писати або читати поширеними мовами, в імперії існувала реальна можливість бути позбавленими здобутків цивілізації — поштового спілкування.

Водночас від діяльності чи бездіяльності військової цензури могла залежати ситуація на фронті, атмосфера в суспільстві. Зрозуміло, що без ретельної перевірки біографії ніхто не міг обіймати посаду військового цензора. Поте свої корективи внесла війна. Особовий персонал комплектувався нашвидкуруч, що давало змогу потрапляти до корпусу військових цензорів особам з ознаками, які йшли врозріз із офіційними вимогами. По ОПТО реєструвалися непоодинокі випадки, коли військові цензори-германофіли під час перегляду приватної кореспонденції закреслювали в листах негативні відгуки про німців [8, арк. 441; 9, арк. 144; 11, арк. 18, 68].

Не менш важливою рисою для кандидатів у цензори визначили працелюбність, охайність у виконанні службових обов'язків, а через непідготовленість уряду до масштабів війни приймалися безвідповідальні особи. Колосальне надходження кореспонденції і, як

наслідок, значне навантаження на військових цензорів теж не дали змоги сумлінно виконувати покладені на них обов'язки. Протягом усієї діяльності військової цензури при установах ОПТО траплялися випадки некомпетентності та безвідповідальності цензорів. Так, деякі направляли в ОПК кореспонденцію, яка не підлягала цензурі. Непоодинокі конверти після опрацювання листів не запечатували. Інколи адресати отримували тільки конверт. Не минуло це й міжнародних відправлень. Нерідко кореспонденція взагалі не доходила до адресатів [11, арк. 26; 13, арк. 944; 18, арк. 12, 20, 61].

Військові цензори, всупереч наказу, спрямовували до штабу фронту всі отримані фотографії, хоча за діючими правилами мали надсилати лише ті, які стосувалися воєнних дій. Досить часто вони «захоплювалися» нищенням частини кореспонденції, направленої в армію або австро-німецьким військовополоненим. Після цього доставити листа за призначенням було неможливо. На солдатських листах цензори робили приписки, помітки, інколи нескромні [18, арк. 51, 96]. Ясно, що ці недоліки негативно впливали на діяльність штабу фронту, завалюючи його непотрібними листами й відписками, гальмували роботу державних установ, могли сприяти введенню санкцій щодо військовополонених російської армії з боку урядів Німеччини та Австро-Угорщини, неприємно позначалися на користуванні поштовою службою солдатами, військовополоненими та звичайними обивателями.

Деякі пункти недбалого ставлення до обов'язків, особливо доставки листів, пояснюються частковим переродженням військової цензури в перлюстрацію. Це можна підтвердити проханням військового цензора ВЦКОВО підполковника Якубова про вилучення кореспонденції цивільних осіб, яка надходила в ОПК [10, арк. 1, 355]. Далі кореспонденцію направляли військові цензори ВЦКОВО, які не відповідали за її доставку, тому могли нехтувати поштовими правилами.

Архівні матеріали, окрім зазначених фактів, також свідчать про непідготовленість ВЦКОВО до масштабної діяльності, навіть на господарському рівні. Так, після збільшення особового штату цензорів ОПК у квітні 1916 р. кілька днів не можна було приступити до роботи, оскільки їм не було на чому сидіти. Щоденна робота в завалених кореспонденцією і непристосованих приміщеннях ОПК негативно впливала на здоров'я працівників [8, арк. 441, 489].

Військові цензори практично з усіх пунктів постійно наголошували, що, незважаючи на роботу по 15 годин на добу, не встигали

переглядати всю необхідну кореспонденцію. Однак пальма першості з перегляду відправлень належала ОПК. Наприклад, у грудні 1914 р. військовий цензор Заводовський за 15 діб опрацював 1665 листів, тобто в середньому 111 на добу, Лівліц — 4433, у середньому на добу — 296. Хоча реєструвалися й менші індивідуальні показники, у середньому на добу — по 23 одиниці. Можна припустити, що цензори «спеціалізувалися» на перегляді бандеролей, посилок. На початку березня 1917 р. на кожного цензора припадало в середньому 331,3 листа на добу [8, арк. 235 б, 915—918; 9, арк. 239; 12, арк. 169—173]. Однак не потрібно також забувати, що з цензорів не знімалися поштово-телеграфні обов'язки.

Навіть за такої самопожертви цензори не змогли опанувати всієї необхідної кореспонденції. В листопаді 1914 р. при ОПК нараховувалося приблизно 45 тис. неопрацьованих листів. Ця цифра видається просто мізерною порівняно з даними 1916 р. Тільки листів військовополонених у лютому при ОПК накопичилося 300 тис., а в квітні того року їхня кількість подвоїлася. Масштаби накопичення кореспонденції вражають. В ОПК з початку і до кінця квітня 1916 р. загальна кількість листів збільшилася на мільйон і становила два з половиною мільйона. На початку того самого місяця щоденно надходило близько 110 тис. листів, а на кінець — уже 150 тис. [8, арк. 441, 442, 489, 557; 9, арк. 184; 13, арк. 18]. Зростання щоденного надходження кореспонденції, не враховуючи збільшення листування з армією, військовополоненими деякою мірою спричинене відмовою Московського поштамту з березня 1916 р. приймати частину листів з ОПК, пояснюючи завантаженням своїх військових цензорів [8, арк. 443, 444].

Поряд з тим керівництво ВЦКОВО, розуміючи, що значне навантаження на військових цензорів автоматично знижувало якість роботи, намагалося скоротити обов'язки підлеглих. Тому вирішили частину кореспонденції з ОПК віддавати для перегляду в жандармське управління міста. Завантаженість роботи жандармів, та й небажання виконувати «чужу» роботу, сприяла накопичуванню кореспонденції в управлінні. Згодом її, неопрацьовану, повертали в ОПК. Лише з квітня 1916 р., коли військова цензура просто не могла впоратися з масштабами, розпочалася практична допомога з боку жандармського управління Одеси [9, арк. 184].

Деякою мірою спростили роботу під час перегляду кореспонденції. Для економії часу дозволили конфісковувати листа, якщо

недозволене становило більше, ніж половину його обсягу. Оскільки значний відсоток відправлень породжували військовополонені, то їм пропонували писати відкриті листи замість закритих. З початку 1915 р. в продаж з'явилися спеціальні листи-картки для листування з військовополоненими [19, арк. 46; 21, с. 3]. Це полегшувало роботу, бо не витрачався час для розпечатування і запечатування листа, та економило закупорювальний матеріал. Проте це не змогло вирішити проблеми з кількістю відправлень військовополоненим, тому вжили радикальних заходів, які встановили країни-противники. З травня 1916 р. військовополоненим у районі ОПТО пересилання обмежили двома відкритими листами на місяць, не більше, ніж п'ять рядків у кожному [20, арк. 54].

Водночас існувала значна кількість посилок на ім'я російських військовополонених. На початку 1916 р. постановили: 5% посилок одразу переглядати і пересилати, інші 95% затримувати при військовій цензурі на два тижні, а тільки потім без перегляду відсилати [8, арк. 200—201]. Такий метод, навіть за потенційної можливості шпигунської інформації у відправленнях, робив дані неактуальними та частково нейтралізував діяльність агентури. Проте існувала значна ймовірність псування продуктів харчування, які пересилали полоненим. Поряд з тим траплялися зловживання під час операцій з посылками. Зареєстровано випадки, коли особи, які проглядали вкладення, привласнювали речі. Так, у квітні 1915 р. з посылки, яку відправили з Миколаївської контори на ім'я унтер-офіцера крейсера «Ястребъ» Крижанівського, зник годинник [7, арк. 6]. Зрозуміло, що ці факти негативно впливали на оперативність та цілісність отримання посилок військовополоненими, солдатами та матросами і викликали їхнє справедливе обурення діяльністю поштової служби.

Отже, військова цензура була необхідна й неминуча для захисту державних інтересів. Цензура виконувала подвійну функцію: з одного боку — не допускала поширення «шкідливої» інформації всередині країни, з іншого — максимально обмежувала вплив стратегічних даних за кордон. У повному обсязі по Одеському поштово-телеграфному округу вона почала діяти з самого початку війни. Близькість до театру бойових дій вплинула на особливості формування особового складу військової цензури при установах округу. Більшість військових цензорів призначалися з поштово-телеграфних чиновників. Непідготовленість до масштабних дій і, як наслідок, поспіхом організована

діяльність, завантаженість роботою, зловживання цензорів службовим становищем, розмивання межі між цензурою та перлюстрацією, додавало гіркого присмаку до користування всіх прошарків суспільства послугами поштової служби.

1. Белобородова А. А. Военная цензура в России: 1914—1917 гг.: (На материалах Курской губернии) / А. А. Белобородова // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура : В 2 т. : Сб. науч. тр. IV Междунар. науч. конф. — Белгород : БелГУ. — Т. 1. — 2006. — С. 106—109.

2. Белобородова А. А. Организация военно-цензурной службы в Курской губернии / А. А. Белобородова // Актуальные проблемы государственного и муниципального управления: содержание и механизмы трансформации : В 4 т. : Сб. науч. ст. по матер. VI Междунар. Научно-практической конференции. — Курск : КИГМС. — Т. IV. — 2007— С. 119—123.

3. Белобородова А. А. Становление и развитие цензурных учреждений в Курской губернии во второй половине XIX—XX в.: автореф. дисс. ... канд. истор. наук: спец. 07. 00. 02. «Отечественная история» / А. А. Белобородова. — Курск, 2007. — 25 с.

4. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О. Л. Вільшанська // Український історичний журнал. — 2004. — № 4. — С. 59.

5. Вороженцов А. В. Из истории военной цензуры в период Первой мировой войны (по материалам Саратовской губернии) / А. В. Воронежцов. — [Электронный ресурс] — [Режим доступа] [http:// www. opentetn.ru](http://www.opentetn.ru).

6. Гончарова Е. А. Система перлюстрации в России в конце XIX — начале XX в. / Е. А. Гончарова // Вопросы истории. — 2008. — № 1. — С. 96.

7. Державний архів Миколаївської області. — Ф. 87. — Оп. 1. — Спр. 178.

8. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). — Ф. 307. — Оп. 7. — Спр. 74.

9. Там само. — Ф. 308. — Оп. 6. — Спр. 29.

10. Там само. — Спр. 48.

11. Там само. — Спр. 64.

12. Там само. — Спр. 75.

13. Там само. — Спр. 76.

14. Там само. — Ф. 736. — Оп. 1. — Спр. 1.

15. Державний архів Херсонської області (далі ДАХО). — Ф. 82. — Оп. 1. — Спр. 225.

16. Там само. — Спр. 256.

17. Там само. — Спр. 269.

18. Там само. — Ф. 237. — Оп. 1. — Спр. 34.
19. Там само. — Спр. 40.
20. Там само. — Ф. Р. 600. — Оп. 1. — Спр. 1.
21. Жизнь Юга : Ежедневная газета. — 1915. — 18 марта. — С. 3.
22. Иванов В. Д. Формирование военной цензуры России 1810—1905 гг.: автореф. дис. ... канд. истор. наук / В. Д. Иванов. — М., 2000.
23. Измозик В. С. «Черный кабинет»: к истории перлюстрации в России / В. С. Измозик // Родина. — 2000. — № 10. — С. 48.
24. Кириєнко О. Діяльність органів військової цензури в 1914—1917 рр.: історико-правові аспекти / О. Кириєнко // Український історичний збірник. — 2009. — Вип. 12. — С. 160—166.
25. Кириєнко О. Приватна кореспонденція в полі зору російської військової цензури (1914—1917) / О. Кириєнко // Проблеми історії України XIX—XX ст. — Вип. XVI. — С. 108—114.
26. Міронова І. С. Діяльність Одеської військово-польової пошти в період Першої світової війни / І. С. Міронова // Наукові праці : Науково-методичний журнал. — Миколаїв, 2008. — Т. 96. — Вип. 83 : Істор. науки. — С. 180—183.
27. Почтово-телеграфный журнал (далі ПТЖ) (отдел официальный). — 1915. — № 28. — С. 485—487.
28. ПТЖ (отдел официальный). — 1914. — № 30. — С. 459—460.
29. Салтык Г. А. Военная цензура в России в начале XX века / Г. А. Салтык // Цензура и доступ к информации : История и современность : Тезисы доклада Междунар. науч. конф. — СПб., 2005. — С. 46—47.

В. Г. Гаврик

УДК: 929:342.395.2«1919»

**МІНІСТР ВНУТРІШНІХ СПРАВ УНР
ІСАК МАЗЕПА ТА ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА
УКРАЇНСЬКОГО УРЯДУ
(квітень — грудень 1919 р.)**

Досліджується діяльність Ісака Мазепи на посаді міністра внутрішніх справ українського уряду та внутрішня політика УНР у квітні — грудні 1919 р., висвітлюються заходи українського уряду, спрямовані на стабілізацію внутрішньої ситуації в країні.